

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОГРАФІЇ ПЕРІОДУ РОМАНТИЗМУ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Проаналізовано доробок вчених української діаспори в дослідженні історії українського джерелознавства. Розглянуто широкий спектр питань: від загальнометодологічних до вузькофахових.

Ключові слова: джерелознавство, археографія, історіографія, романтизм, періодика.

Проанализирован вклад украинской диаспоры в изучение истории украинского источниковедения. Рассмотрено широкий спектр вопросов: от общеметодологических до узкоспециальных.

Ключевые слова: источниковедение, археография, историография, романтизм, периодика.

Ukrainian Diaspora's contribution to a study of the Ukrainian Source studies' history is analyzed. A broad panorama of problems beginning from generally methodological to particular speciality's ones is being considered.

Key words: Source studies, archeography, historiography, Romanticism, periodicals.

Історія українського джерелознавства є однією з малодосліджених тем. Щоб оцінити внесок української наукової діаспори в розробку цього питання коротко зупинимося на історіографії його дослідження.

Джерелознавство як наука склалося лише наприкінці XIX ст. Але процес теоретичного осмислення розпочався раніше, що дозволило М. Ковальському охарактеризувати першу половину XIX ст. як її початковий етап [1].

Історіографія цього питання є досить невеликою. Проблемам історії українського джерелознавства періоду романтизму традиційно приділяється увага в роботах, присвячених історіографії. Саме в них вона, на сьогоднішній день, досліджена найбільш ґрунтовно.

Починаючи з кінця XIX ст. питання джерелознавчого характеру постають в роботах В. Іконнікова («Опыт русской историографии» в 2-х томах, 4-х книгах. – К., 1898-1908).

У XX ст. фактично кожне дослідження, присвячене історіографії того чи іншого періоду, не обходиться без дослідження ролі й місця історичних джерел у процесі реконструкції минулого України. XXI ст. продовжило цю традицію, що простежується за найновішими дослідженнями. До таких належить робота Я. Калакури «Українська історіографія»

(К., 2004), у якій багато місця приділено проблемам історії українського джерелознавства.

Серед усього загалу досліджень з історії української історіографії першої половини XIX ст. своєю джерелознавчою спрямованістю вирізняється робота В. Кравченка «Нариси української історіографії епохи національного Відродження (другої половини XVIII – середини XIX ст.)» (Х., 1996). Окрім основних проблем історіографії періоду романтизму, дослідник торкається таких, як специфіка джерельної бази історичних робіт періоду романтизму, особливості методики роботи з джерелами, принципи відбору історичних джерел тощо.

Як окрема проблема дослідження історії джерелознавства постає з 70-х років XIX ст. Точкою відліку вважається робота Г. Карпова «Критичний огляд...» [2].

У XX ст. були здійснені перші спроби зробити систематичний огляд історії розвитку джерелознавчої думки. До таких, зокрема, належить робота С. Валка, І. Крип'якевича, Д. Багалія [3].

Відтоді на сторінках таких періодичних видань, як «Археологический ежегодник», «Історичні джерела та їх використання», з'являються статті, присвячені окремим проблемам методики історичного джерелознавства: специфіка класифікації джерел в ту чи

іншу епоху, принципи відбору джерел, напрями джерелознавчої роботи і т. д.

Перетворившись на тему спеціального дослідження, проблема методики і методології джерелознавства першої половини XIX ст. стала невід'ємною частиною історичних робіт, які так чи інакше торкалися зазначеного періоду, а саме: при дослідженні творчого спадку окремих істориків (Д. Бантиша-Каменського, М. Костомарова, І. Срезневського, А. Скальковського та ін.); при вивченні діяльності наукових установ (Харківського, Київського університетів, Київської Археографічної комісії); в оглядах з історії вивчення та публікації окремих джерел; при дослідженні історії спеціальних історичних дисциплін.

Але не дивлячись на постійну увагу до цієї проблеми, вона і сьогодні постає в своїй теоретичній неповноті, що і констатує дослідниця А. Атаманенко, аналізуючи розвиток вітчизняних досліджень з історії джерелознавчої думки [4].

В останнє десятиліття були здійснені спроби подолати тотальність персоналізму і вивести історію джерелознавства на надперсональний рівень. Це, як правило, узагальнюючі роботи з теорії джерелознавства, де історії приділяється окремий розділ або глава. До таких належить і дослідження О. Богдашиної «Джерелознавство історії України...» [5]. У ньому автор фактично вперше в історії вітчизняного джерелознавства спробувала вивести загальні обриси українського джерелознавства періоду романтизму. О. Богдашина зробила це у формі переліку типових рис (стислість глави про романтизм зумовлена форматом самого дослідження – навчально-методичний посібник). До нього потрапили достатньо різні за своїм характером риси: одні стосуються світоглядних засад («ідеалізація... старовини» [5, с. 122]), інші – характеризують тенденції епохи («*характерною ознакою розвитку більшості історичних дисциплін того періоду була підтримка, навіть меценатство з боку високопоставлених чиновників*» [5, с. 124]).

Отже, як бачимо, і на сьогоднішній день науковий доробок дослідження історії українського джерелознавства періоду романтизму є невеликим. Тому, на нашу думку, українська діаспора зробила великий внесок у вивчення процесу становлення української науки. Одним з найголовніших напрямів публікацій в її періодичних виданнях була популяризація здобутків української науки кінця XIX – початку XX ст. з дослідження історії українського джерелознавства.

Наукові кола української діаспори в 60-80-х роках XX ст. продовжили традицію української історичної школи, долучаючись до розробки проблематики українського джерелознавства й археографії.

Провідну роль у вивченні становлення українознавчих студій зайняв журнал «Український історик». Він почав виходити з 1963 року. Немало статей на його сторінках присвячено дослідженню історії України першої половини XIX ст. До таких можна віднести програмові статті Олександра Оглоблина «Проблема схеми історії України XIX-XX століття (до 1917 року)» (1971 № 1-2) та Марка Антоновича «Завдання в галузі історії України XIX століття (резюме)» (1972 № 1-2). Почасти до означеної тематики належать такі статті, як М. Грушевського «В

сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи» (1984 № 1-4), його ж «Костомаров і новітня Україна. В сорокові роковини» (1984 № 1-4); Т. Мацківа «Гетьман Іван Мазепа в оцінці М. Костомарова» (1986 № 3-4).

Безпосередньо проблемам археографії першої половини XIX ст. присвячені такі статті: М. Грушевського «Малоросійські пісні» Максимовича і століття української наукової праці» (1984 № 1-4); Н. Полонської-Василенко «Архів Запорозької Січі та питання про видання його» (1968 № 1-4); Я. Калакури «Джерелознавство в дослідницькій діяльності Українського Історичного Товариства» (1995 № 1-4).

Окрім того, на сторінках «Українського історика» відбулися й безпосередні археографічні публікації. Це, в основному, публікація епістолярної спадщини діячів першої половини XIX ст.

Саме на сторінках «українського історика» була заново опублікована, набувши широкого розголосу, засаднича для дослідження історії української археографії та джерелознавства стаття М. Грушевського «Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияв в них основних питань українознавства» (1989 № 1-3, № 4; 1990 № 1-4). Засадничого, бо в ній були обґрунтовані головні проблеми, зокрема, й з історії українського джерелознавства та археографії періоду романтизму, за яким потім наступне покоління українських істориків вело дослідження. Отже, головні висновки, зроблені М. Грушевським, такі:

1. Розвиток джерелознавства залежить від історіографії та її завдань.

2. У другій чверті XIX ст. джерелознавство набуває певної специфіки та своєрідності, що дозволяє означувати його як новий етап в історії джерелознавства.

3. Джерелознавство та археографія першої чверті XIX ст. мали велике значення для подальшого розвитку історичної науки в Україні, оскільки, заклали підвалини для нової історіографічної концепції, що цілком розвинулася лише в другій половині XIX ст.

Історик розглядає археографію й джерелознавство як реалізацію запитів національної історіографії. В іншій своїй роботі «Малоросійські пісні» Максимовича і століття наукової праці» [6] М. Грушевський конкретизує своє бачення ролі й змісту історіографії. Він її інакше називає «історичною українською ідеологією» [6, с. 138]. Продовжуючи далі, історик зазначає: «*Се річ велика. Історіографія взагалі відіграє велику роль в культурнім, і спеціально – в національнім життю. Недурно її називали «самосвідомістю народу»* [6, с. 138]. Займатися історією України в ті часи означало вести політичну боротьбу проти самодержавства, оскільки всі імперські структури (чи російські чи австрійські): «...старалися загаломувати розвій історичної свідомості українського народу. А для того – розиматувати, роздробити його історичну минувшину і ослабити органічний зв'язок його переживань» [6, с. 138].

Такий зміст історіографії був цілком усвідомлений істориками періоду романтизму. Вони відходять від традиції «історико-антикварної літератури», що займалася дослідженням так званої «зовнішньої» історії, й наповнюють її новим змістом: «...змінюються

політичні, культурні і побутові форми, але нарід стоїть во віки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінності зовнішніх форм і мусить служити головним об'єктом і вихідним пунктом всякого обслідування» [6, с. 136].

Від зміни історіографічної концепції залежить і зміна джерельної бази. Досліджуючи зовнішню історію України, історики в основному використовували твори політичного характеру. Археографія орієнтувалася також на публікацію документів зовнішнього характеру: актів, літописів тощо. Романтизм же робить ставку на джерела зовсім іншого характеру, що розповідають, перш за все, про «внутрішню» історію України: «У Росії питання про український елемент перемістився поки що в іншу площину. Питома вага українського елемента повинна була визначитися не філологічними міркуваннями, не науковим опрацюванням мови, не наявністю красного письменства, а багатим змістом самої української народної стихії. Таку постановку питання давали нові ідеї народності, які були почали проникати в російське середовище за посередництвом німецьких романтиків народності...» [7, с. 63].

Для М. Грушевського був важливий цей момент переходу історіографії на якісно нову джерельну базу: «Історики, правники і камералісти XVIII ст. доводили права української старшини на автономію історично-юридичними документами і практиками, монаршими привілеями і наданнями. Народність XIX віку висувала невмирущу силу народної стихії – вічно творчої, вічно активної, що не може бути ні вбита, ні спинена ніякими державними актами» [6, с. 133]. І далі: «Не на династичні лінії, не на хронологічні таблиці називаються факти української історії, зміни політичних, культурних чи економічних умов українського життя. Гадка дослідника, гадка поета чи публіциста починає орієнтуватися в усіх таких питаннях на народну масу як на дійсно першотворця...» [6, с. 133].

Отже, джерелознавство періоду романтизму змінюється. У статті «Розвиток українських досліджень...» М. Грушевський наводить такі його характерні риси: розширення джерельної бази (залучення нових видів історичних джерел), акцент на етнографічні матеріали, поява нових методів опрацювання.

Швидше як методика, а не окрема дисципліна постає археографія першої половини XIX ст. у візях М. Грушевського. Історик відмічає, що в цей період домінував збиральницький характер археографічної роботи [6, с. 133], внаслідок чого накопичилася велика кількість, перш за все, фольклорного матеріалу.

Археографія в цей період підпорядковується загальноромантичному замилюванню історичними пам'ятками, тому в публікаціях особливу увагу надає передачі мови, існуючим варіантам, передачі зовнішніх та внутрішніх особливостей.

Специфікою археографічної роботи цього періоду стала публікація фаворита українського джерелознавства першої половини XIX ст. – етнографічного матеріалу. Новаторством відзначена, на думку М. Грушевського, збірка фольклорних матеріалів П. Куліша «Записки про Південну Русь». Історик

відмічає широкий спектр поданого матеріалу: «Куліш подає у своєму збірнику казки і історичні перекази, релігійні легенди, уривки мемуарів, думи і пісні, загадки і просто зразки народної мови» [7, с. 66]. П. Куліш для передачі колориту подає особливості мовлення тієї чи іншої місцевості, дає описи обставин почутого, словесні портрети оповідачів.

Грунтовно дослідивши специфіку, особливості й основні напрями розвитку археографії та джерелознавства періоду романтизму, М. Грушевський окреслив значення цього періоду для подальшого розвитку українознавчих студій. Він вважає, що 30-40-ві роки вирішальним чином вплинули на характер українознавчої роботи в 60-х роках XIX ст.

Продовжувачами історичної школи М. Грушевського стали вчені української діаспори, публікуючи статті з проблем українського джерелознавства та його історії на сторінках як наукових видань, таких як «Український історик», «Україна», так і на сторінках суспільно-політичних видань, таких як «ОВИД».

Одним з ключових питань, що знайшло відображення в їх дослідженнях, було питання організації джерелознавчої роботи. Як виявилось, джерелознавчі плани визрівали не лише в межах спеціальних установ (історичних товариствах, археографічній комісії), але й в межах суспільно-політичних організацій. Важливість такої роботи спонукала включати питання джерелознавства в програмові документи та плани Кирило-Мефодіївського братства, «Руської трійці». Перш за все, у межах цих товариств були визначені нові перспективи джерелознавчої роботи; створення нової джерельної бази для написання правдивої історії України. Ці проблеми розглядаються в таких статтях: «В сімдесяті роки Кирило-Мефодіївської справи», «Книги биття українського народу в Сорбоні» [8], «Словацька рецепція Кирило-Мефодіївського братства й слов'янська програма словаків» [9].

Окреме місце приділялося виданням, що пропугували нові історичні джерела. Справді революційним виглядає поява на Галичині «Русалки Дністрової», адже: «У Галичині не було ані однієї справді української школи, не було літератури; не раз минали десятки літ, і не появлялася друком ані одна книжка» [10, с. 9]. Поява «Русалки Дністрової», збірки переважно етнографічних матеріалів, була спричинена, перш за все, впливом романтизму. Так само високо оцінював М. Грушевський появу «Малоросійських пісень» М. Максимовича: «...се був факт найбільш яскравий, найбільш пророчистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий... зачали початок наукового українознавства, опертого на нових підставах – поглибленої національної свідомості, що їх дано новими ідеями романтичної народності» [6, с. 132].

Загалом усі дослідники, які приділяли увагу цьому періоду, відзначали нагромадження великої кількості фольклорного матеріалу, ці збірники дбайливо зберігалися й передавалися одним поколінням істориків іншому. І лише на початку XX ст. частина їх назавжди зникла у вирі буремних подій [11].

Цікавим і глибоким є аналіз романтичних концепцій історії України, зроблений вченими української діаспори. Творення нової концепції історії України включало й творче опрацювання нових видів джерел.

О. Бабій відтворює творчу лабораторію періоду романтизму, наочно демонструючи, як народнопоетичні твори надихають М. Шашкевича на написання історичних творів. Він, за словами дослідника, «... збагачував свої поеми то героїчною тематикою, то образами з історії свого народу... У поемі «Облога Львова Хмельницьким» Шашкевич наслідував козацькі думи. У статті «Старовина» поет виявив розуміння ваги традиції: у ній Шашкевич бачив «дух предків» і «лице століть». У вірші «Болеслав Кривоустий під Галичем» та в поемі «Наливайко» Шашкевич ще раз зачепив тему з історії України» [10, с. 12].

Безперечно першість за кількістю статей належить аналізу романтичної концепції історії України М. Костомарова. Це «Костомаров і Новітня Україна»

[12], «Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова» [13], «Забуті сторінки: М. Костомаров «Хто винен у спольщенні Русі?»» [14]. У них підкреслюється роль витвореної українськими романтиками тези про внутрішній розкол України, внаслідок чого її історія набрала трагічних обрисів.

Отже, українська діаспора зробила вагомий внесок в дослідження історії українського джерелознавства та археографії. Спектр питань, що розглядаються на сторінках періодики, досить великий: від загальнометодологічних до вузькофахових. У нашому дослідженні ми торкнулися лише окремих аспектів доробку української діаспори в царині історії джерелознавства, розуміючи, що він заслуговує в подальшому на більш глибоке вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атаманенко А. Є. Деякі проблеми дослідження історії джерелознавства та археографії / А. Є. Атаманенко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвузівський зб. наук. пр. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 13–21.
2. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии относящихся за время 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870.
3. Валк С. Н. Исторический источник в русской историографии 18 в. / С. Н. Валк // Проблемы истории докапиталистического общества. – 1934. – № 7-8; Крип'якевич І. Українська історіографія 16-18 ст. – Л., 1923 ; Багалій Д. І. Нариси української історіографії. Т.1 : Джерелознавство. – Вип. 1-2. – К., 1923-1925.
4. Атаманенко А. Є. Розвиток методики роботи з джерелами в українській історіографії др. пол. 18 – перш. пол. 19 / А. Є. Атаманенко / А. Є. Атаманенко // Міжнародний Національний Конгрес «Українська історична наука на порозі 21 століття», Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. I. – С. 339.
5. Богданина О.М. Джерелознавство історії України : теорія, методика, історія : Навчально-методологічний посібник. – 2-ге вид., доп. – Х., 2005.
6. Грушевський М. «Малоросійські песни» Максимовича і століття української наукової праці / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 132–146.
7. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – Число 4 (104). – Том 26.
8. «Книги битія українського народу» в Сорбоні // Україна. – 1949. – № 2. – С. 131–132.
9. Неврилій М. Словацька рецепція Кирило-Методієвського братства й слов'янська програма славистів / М. Неврилій // Український історик. – 1994. – № 1-4 (120/123). – С. 201–214.
10. Бабій О. «Русалка Дністрова» / О. Бабій // ОВИД. – 1958. – липень. – Ч. 6. – С. 9.
11. Етнографічні студії на Україні в 19 та 20 ст. // Україна. – 1951. – № 6. – С. 481.
12. Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 148–171.
13. Мацків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова / Т. Мацків // Український історик. – 1986. – № 3-4. – С. 5–14.
14. Забуті сторінки: М. Костомаров «Хто винен у польщенні Русі?» // Україна. – 1952. – № 8. – С. 678.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Ковальчук О. О., 2010

Стаття надійшла до редакції 26.03.2010 р.